

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

131:2 • 2011

Sveriges historia: senmedeltiden och Vasatiden

CHRISTIAN KRÖTZL* *Tammerfors universitet*

Dick Harrison & Bo Eriksson, *Sveriges historia: 1350–1600* (Stockholm: Norstedts 2010). 624 s.

Dick Harrisons och Bo Erikssons bok är det tredje bandet i en serie av åtta om Sveriges historia från forntiden till våra dagar. Norstedts förlag skall tackas varmt för satsningen, som fyller en lucka. Medan det i de nordiska grannländerna Norge, Danmark och Finland har publicerats nya flerbandssynteser om den historiska utvecklingen de senaste decennierna, har den historieintresserade allmänheten i Sverige tvingats lita till mycket äldre publikationer, med undantag av strikt populärhistoriska böcker. Viktiga framsteg i den svenska och internationella historiska forskningen har därmed varit okända för den större publiken. Detta korrigeras nu.

Liksom de två volymer som redan publicerats i samma serie, om forntiden och om medeltiden fram till 1350,¹ är den föreliggande boken tilltalande i tryck och bild, med god balans mellan huvudtexten och det mångsidiga kart- och bildmaterialet. Det senare dominerar dock inte, såsom tyvärr ofta är fallet i populärhistoriska böcker. Båda bokens delar (Dick Harrisons om senmedeltiden och Bo Erikssons om Vasatiden) är också välskrivna och lättlästa, något som inte alltid är fallet med böcker skrivna av professionella historiker.

I bokens undertitel anges tidsperioden med årtal: 1350–1600. I huvudkapitelrubrikerna och i själva texten används däremot de traditio-

* Prof., historia

1. Se Thomas Lindkvist, "En ny svensk historia", *Historisk tidskrift* 130:2 (2010) s. 293–305 (red. anm.).

nella beteckningarna i svensk historieforskning: senmedeltiden och Vasatiden. Framställningen av senmedeltiden och perioden efter införandet av reformationen i en och samma volym är en god lösning, som understryker de kontinuiteter som sträcker sig från medeltiden över hela 1500-talet. Man följer här den moderna europeiska historieforskningen, där kyrkoreformationens betydelse inte förringas men inte heller betecknas som en alltigenom avgörande politisk, kulturell och mental epokgräns.

I den äldre, politiskt inriktade, svenska historieskrivningen framhävdes Gustav Vasas tronbestigning som den avgörande epokgränsen efter den så kallade mörka senmedeltiden – en historieskrivning som gjordes då själva reformationen ännu inte var särskilt avlägsen. Denna traditionella periodisering påstår sig författarna medvetet vilja ”lägga bakom” sig (s. 10). Avsikten är god men förverkligas bara delvis: boken består av två skilda kronologiska delar (senmedeltiden och Vasatiden) och många tydligt epoköverskridande teman behandlas separat från varandra. Samma övergripande periodisering hittar vi även i flera av grannländernas moderna historiesynteser, dock med vissa undantag eller varianter: i nästan alla fall sätts början av senmedeltiden tidigare än i *Sveriges historia* (till 1300 eller 1340) och slutet senare (till 1625 eller 1648).

Vid presentation av historisk forskning är alltid periodisering en grannlaga uppgift, och senmedeltiden är en av de perioder som fortfarande avgränsas på flera olika sätt. Digerdöden, som ges stor vikt i det inledande kapitlet, ”Katastrofen”, är säkerligen en av de mest inflytelserika händelserna i det europeiska samhällets historia. Men att sätta den historiska periodgränsen vid år 1350 kan förstärka den förenklande bild som ges ofta i populära verk och skolböcker, där digerdöden kommer som en blix från klar himmel, mitt i ett blomstrande samhälle – en bild som sedan länge har visats vara oriktig. Nedgången började tidigare, redan i början av 1300-talet, med förändringar i klimatet, jordbruket och ekonomin, med prishöjningar och även en rad olika epidemier, som ledde till sämre motståndskraft hos befolkningen när svarta döden slutligen drabbade den. I internationell historieforskning anges senmedeltidens början ofta till omkring 1300, eller ännu tidigare, med utgångspunkt från vissa politiska och kulturella förändringar. Sättandet av periodgränsen till 1350 kan visst försvaras, men det kunde ha problematiserats bättre som *en* av de möjliga lösningar, som har valts i forskningen.

Som slutår för tredje delen av *Sveriges historia* valdes 1600, medan gränsen för det så kallade långa 1500-talet i de flesta generella framställningar i norra Europa förläggs senare, till 1618 eller till och med 1648. Det är naturligtvis så att alla periodgränisar är artificiella konstruktioner *a posteriori*, och de har nästan ingenting att göra med dåtidens människors uppfattningar. En bra metod i nyare historiefremställningar är därför att arbeta med längre övergångsperioder.

Strukturen i båda huvuddelarna är för en så tjock volym uppiggande enkel, med tre kapitel i varje del: efter inledningen och den vidare ramen behandlas kungliga eller statliga institutioner – adeln och kyrkan – och därefter kommer bönderna och borgerskapet. Något oklart är dock det flitiga bruket av begreppet "värld" i Harrisons rubriker – från "herrar-nas värld" över "folkets värld" till "hantverkarnas" och "kyrkans bildrika värld", medan Eriksson talar på ett mer traditionellt sätt om "världen" i meningen relationer över gränserna.

Bokens specialartiklar är välskrivna och ger god extrainformation om till exempel klimat, arkeologi och svenska språkets utveckling. För en så tjock och mångsidig volym är dock åtta specialartiklar ganska få; de kunde lätt ha varit fler och de hade kunnat integrerats bättre i huvudtextens argumentation på bekostnad av några lite för vidlyftiga resonemang i den senare. Man kan jämföra antalet specialartiklar med upplägget i *Den svenska historien* – den förra vetenskapligt baserade syntesen av svensk historia som gavs ut på 1960-talet – där hela innehållet i princip bestod av specialartiklar eller med del 2 av den finska motsvarigheten *Suomen historia* från 1980-talet, där i allt 47 specialartiklar återfinns. Även om detta kanske är i överkant hade något fler specialartiklar varit önskvärt, då det ofta är lättare att i sådana ge en kompetent presentation av källmaterialet och nyare forskningsdiskussioner, något som ibland saknas i huvudtexten.

De olika regionerna och de större orterna är väl integrerade i bokens olika delar och närmare information är lätt att finna med hjälp av ett utförligt register. Beaktandet av både dåtida och nuvarande geografiska avgränsningar är alltid ett problem. Det är klart att man i en populärt inriktad framställning, till skillnad från i rent vetenskapliga studier, inte kan arbeta uteslutande med dåtidens gränser. Författarna (eller kanske verkets redaktion?) har valt att inkludera Skåne och andra danska och norska regioner som inte tillhörde Sverige förrän senare. Det kan väl i

och för sig motiveras, men det leder också till en viss otydlighet i framställningen, vilket också anfördes redan i Thomas Lindkvists recension av del 1 och 2 av *Sveriges historia*.²

På kartorna som illustrerar politiska händelser är gränslinjer dragna till de danska och de norska regionerna, men på nästan alla ekonomiska eller sociala kartor representeras det nuvarande Sverige utan något slags avgränsningar till dåtidens Danmark eller Norge. Detsamma gäller i de flesta fall för texterna som handlar om socialhistoria, kultur eller ekonomi. Denna typ av oklarheter kan vilseleda en läsare som inte är ständigt medveten om de historiska gränserna.

Framställningen och integrerandet av Finland, den "andra rikshalvan" som det uttrycks i texten (s. 68), är något man kan vara generellt nöjd med. Detta till skillnad från många andra allmänna framställningar och även vetenskapliga undersökningar om Sveriges historia före 1809, där Finland vanligtvis glöms bort eller ignoreras. Harrison och Eriksson gör inte detta fel: redan på bokomslaget återfinns slottet i det karelska Viborg. Finlands ställning som välintegrerad del av riket, med samma rättigheter som andra landskap, framhävs och Finlands ofta mycket viktiga roll i alla slags politiska händelser framställs tydligt och korrekt. Även finländarnas stora andel i armén (s. 368–370) eller av frälsemän i början av 1500-talet (500 i de västra delarna mot 300 i Finland, s. 437) lyfts fram.

Däremot är det något förunderligt att det i ett för övrigt informativt avsnitt om gamla och nya städer under senmedeltiden (s. 256–260) endast skrivs om orter inom nuvarande Sveriges gränser, inklusive det danska Skåne. Här nämns inte med ett ord de finska städerna. På annat håll betecknas Viborg som rikets andra huvudstad, vilket kanske är korrekt med tanke på den utrikespolitiska vikten österut, men inte med hänsyn till antalet invånare; den finska riksdelens huvudstad Åbo var betydligt större. I Bo Erikssons avsnitt "Livet i staden" under Vasatiden tas däremot de finska städerna med, även om det verkar lite underligt att kalla Åbo, med sina 3 000 invånare, en "dvärg" (s. 550). Hela centrala och västra Europa var fullt av tusentals mycket små städer, och den genomsnittliga storleken på de svenska och finska städerna var faktiskt större än i många andra delar av Europa. Skillnaden var att urbaniseringen (mätt i andelen stadsbor av befolkningen som helhet) var på en klart lägre nivå.

2. Jfr Lindkvist (2010) s. 295 (red. anm.).

Svenska språkets historiska utveckling presenteras i en väl uppbyggd specialartikel av Bo Ralph (s. 378–388). Den viktiga relationen med tyskan behandlas utförligt, men ingenting sägs om det svenska språkets spridning till den finska riksdelen eller till Estland. Om det finska språket och dess intressanta relation till finlandssvenskan finns knappast något i boken. Reformationen i Finland behandlas endast på någon rad, och den finländske reformatorn Mikael Agricola, som översatte Bibeln till finska, skapade det finska skriftspråket och som biskop av Åbo deltog i rikets styre, bland annat i viktiga fredsförhandlingar i Moskva, nämns en gång i hela boken (s. 466). Detsamma gäller i mindre utsträckning norra Estland, som mot slutet av perioden blev en del av det svenska riket och därmed skulle ha förtjänat mer än några korta anmärkningar om politiska händelser.

Livsvillkor, materiella förutsättningar, bebyggelsens och befolkningens utveckling behandlas både för senmedeltidens och Vasatidens del utförligt och initierat. Fredrik Charpentier Ljungqvists specialartikel om klimatets "kaotiska" förändringar ger spännande insikter. Folkmängdens utveckling behandlas vid flera tillfällen, dock inte alltid helt konsekvent. Medan det en gång (s. 29) påstås att "det dåvarande kungariket Sverige" (alltså inklusive Finland) hade mellan 750 000 och 780 000 invånare på 1340-talet, skrivs det på annat håll i boken (s. 224) att området inom dagens Sveriges gränser skulle ha haft 776 000 invånare, om man drar bort invånarna i de danska och norska landskapen. Det sistnämnda antalet kan anses vara korrekt, vilket ger tillsammans med Finlands 200 000–300 000 invånare litet mera än en miljon för hela riket.

En annan inkonsekvens är befolkningsnedgången från 1350 till 1400-talets början, som å ena sidan påstås ha varit mer än 50 procent för hela riket, medan det på annat håll (s. 41) refereras korrekt, det vill säga att det helt enkelt saknas källor och uppgifter för den finska riksdelen. I Finland utgår de flesta forskare från att åtminstone den så kallade stora pestvågen år 1350 inte ens kom över Finska viken, och att de senare epidemivågorna endast i försvagad form nådde den finska riksdelen. Befolkningsminskningen var därför betydligt mindre än i Skandinavien.

Den inrikespolitiska händelseutvecklingen skildras i bokens båda delar överlag mycket väl och mångsidigt. Ett bra exempel är folkresningarnas tid på 1430-talet (113ff.), där skattepolitiken och andra bakgrunds-

faktorer lyfts fram. Här refereras också äldre och modernare forskningsdiskussioner, något som kanske kunde ha gjorts mer genomgående även på andra håll i boken. Kvinnornas roll i politiken och i de högre skikten av samhället betonas tydligt.

Ett karakteristikum i framför allt Harrisons text är att de politiska skeendena beskrivs dramatiserat och individorienterat. Händelsernas förlopp förklaras gärna via huvudpersonerna, vilket inte är fel, men ibland hade mer av kontextualisering och strukturskildring varit att föredra. De politiska aktörerna på fältet beskrivs ofta med starka, moraliserande ord: Bo Jonsson som "girig" och "samvetslös skurk", eller Margareta som "hänsynslös" (s. 68). Detta ökar säkert den större publikens intresse men förefaller ibland något gammalmodigt från den aktuella forskningens synvinkel och kan lätt förstärka intrycket av teleologiska tolkningsmönster. Kan Sveriges dåtida historia verkligen karakteriseras som "ett drama med lyckligt slut", vars mål var skapandet av nationalstaten (s. 565)? Mer systematiska jämförelser med statsformernas utveckling och de politiska aktörernas handlingsmönster i det övriga Europa kunde ha visat på bredden av möjliga alternativa utvecklingslinjer för läsare utan historieforskarens bakgrund.

Sveriges politiska och ekonomiska relationer och kontakter med det övriga Europa behandlas utförligt för Vasatidens del (s. 313ff.). Hansan och utrikeshandeln presenteras dock i ett eget avsnitt, som är informativt men väl kort i förhållande till Hansans avgörande roll för Sverige under både senmedeltiden och Vasatiden.

I viss mån återspeglas här det faktum att sedan Kjell Kumliens fortfarande värdefulla undersökning om *Sverige och hanseaterna* (1953) har intresset för Hansan i den svenska historieforskningen minskat kraftigt, liksom att impulser från den nyare, social- och kulturhistoriskt inriktade Hansa- och Östersjöforskningen kommer från utlandet, som till exempel via den finländske historikern Marko Lamberg's undersökning *Dannemannen i stadens råd* (2001), som också citeras i boken. Än mer om Sverige finns dock i modern Östersjöforskning på tyska, engelska och andra språk, och denna forskning kunde ha redovisats åtminstone i litteraturförteckningen.

Allmogens och böndernas växande roll i politiken, en roll som de kämpade hårt för och med många uppror, beskrivs utförligt och mångsidigt (s. 223, 238, 253), och det betonas att detta var unikt för Sverige.

I europeisk jämförelse var det kanske dock inte så helt unikt som det påstås – till exempel hade schweiziska bönder från 1200-talet en kanske till och med större roll i politiken. Resultaten från den mycket aktiva internationella forskningen om senmedeltida och tidigmoderna bönder och bondeuppror kunde ha integrerats mer systematiskt i framställningen.

Kyrkans stora roll både före och efter reformationen kommer fram tydligt. Synvinkeln är dock mestadels från ovan; det är symptomatiskt att nästan alla avsnitt om kyrkan och religionen återfinns i kapitlen om "Herrarnas värld" eller "Överheten". Kyrkans ledning och rekryteringsbas tillhörde naturligtvis samhällets högre skikt, men samtidigt var det just kyrkan, som via församlingar, predikningsverksamhet och socialvård var nära förknippad med allmogens vardagsliv. Folket var inte bara passiv mottagare av kyrkoledningens anvisningar utan kunde genom helgonkulten, pilgrimsfärderna och på andra sätt aktivt delta och påverka. Det skall sägas att detta berörs i avsnitten om "Legitim och illegitim fromhet" (s. 182), men framställningen kunde ha varit mer djupgående. Hänvisningar till den internationella forskningen i hagiografi, predikningsformer, lokalkyrkan och andra tematiker borde ha givits plats åtminstone i den kommenterade litteraturförteckningen i slutet.³ Ett felaktigt påstående (s. 183) är att avlatsbrev skulle ha "befriat brevets mottagare från synder" – det gjorde de inte direkt, men de gjorde anspråk på att befria innehavaren från de straff efter döden som man dömdes till på grund av sina synder.

Den kanoniska rätten påverkade inte bara kyrkans tjänare utan fram till reformationen också hela samhället och vardagslivet. Om den kanoniska rättens mångsidiga påverkan i Sverige finns det viktig ny forskning, liksom källpublikationer från Vatikanarkivet med ett av de största nya fynden av källmaterial från Sveriges medeltid, vilka borde ha anförts åtminstone i litteraturförteckningen.⁴

3. T. ex. saknas Christian Krötzl, *Pilger, Mirakel und Alltag: Formen des Verhaltens im skandinavischen Mittelalter (12.–15. Jahrhundert)* (Helsingfors 1994) samt en rad internationella studier i vilka Sverige och Skandinavien diskuteras.

4. T. ex. Kirsi Salonen, *The penitentiary as a well of grace in the late middle ages: the example of the province of Uppsala 1448–1527* (Helsingfors 2001). För Vatikanarkivets material, se Sara Risberg (red.), *Auctoritate papae: the Church province of Uppsala and the apostolic penitentiary 1410–1526* (Stockholm 2008).

Kloster och lärdom behandlas kort (s. 188) och Uppsala universitets grundande och de första åren presenteras i en välskriven specialartikel av Anders Piltz. Med tanke på deras stora betydelse för svenskt kulturliv, kunde man ha väntat sig att finna mer om svenskar som studerat vid universiteten i Prag, Leipzig och andra orter innan Uppsala universitet grundades. Senmedeltidens visuella och skriftliga kultur behandlas dock från olika synvinklar, med intressanta avsnitt om politisk propaganda och göticismens uppkomst (s. 198–206). Därmed sätts utvecklingen i samband med bildkonstens bruk av Albertus Pictor och Bernt Notke, vilka behandlas av Jan Svanberg (s. 207–214). En bra fortsättning är sedan Erikssons avsnitt om historieskrivningen efter reformationen (s. 309–313).

Kyrkoreformationen är en annan tematik som behandlas på ett bra sätt i texten (s. 456) och dessutom i en sakkunnig specialartikel av Marie-Louise Rodén (s. 477–492), som på ett fint sätt belyser den vidare europeiska bakgrunden. Synvinkeln är dock nästan alltid ovanifrån. I viss mån är det korrekt, eftersom reformationen i Sverige – till stor del till skillnad från i Tyskland och mellersta Europa – inte kom som ett svar på sociala eller politiska krav från folket utan genom kung Gustav Vasas initiativ och i syfte att helt enkelt överföra kyrkans egendom och inkomster till statens kassa. Den djupare ideologiska förankringen av reformationen i den svenska befolkningen och församlingslivet uppnåddes först efter många generationer och krävde flera synodalbeslut i Arboga, Västerås och annorstädes. Allmogen reagerade även våldsamt mot upplösningar av kloster och konfiskerandet av liturgiska föremål, vilket anförs i samband med texten om Dalupproret och Dackefejden men kunde ha problematiserats mera.

I allt rör det sig om ett imponerande och välskrivet verk med stor mångsidighet men ändå författad med en tydligt personlig stil och i enlighet med författarnas egna idéer om utvecklingens linjer. Denna personliga stil leder ibland till drastiska formuleringar och några personliga val och utelämnanden, där andra historieforskare skulle ha framställt utvecklingen på ett annat sätt. De flesta av de ovan anförda kommentarerna är förstas att betrakta som förslag på möjliga alternativ i behandlingen och framställningen. Den personliga linjen gör dock boken till en spännande läsupplevelse, som säkert väcker långvarigt intresse hos en stor läsekrets utanför vetenskapen och universiteten. Då

man läser boken blir man åter uppmärksam på det faktum att det inte har skett så mycket komparativt inriktad nordisk historieforskning sedan de stora gemensamma satsningarna på 1960- och 1970-talen, vilka ledde till fina forskningsresultat och flera gemensamma publikationer.⁵ Historien om Östersjöregionen som helhet (och Sverige som en del av denna) eller kyrkan, samhället och den "långa reformationen" framstår återigen som *desiderata* som pockar på uppmärksamhet i den framtida historieforskningen i Sverige och i Norden.

5. T. ex. det nordiska Ödegårdsprojektet och *Kulturhistoriskt leksikon för nordisk medeltid*, vol. 1–22 (1956–1978).